TÜRK DEMOKRASİ TARİHİNDE I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Hakan UZUN
Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi,
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Proğramı, Kırşehir / Türkiye

Geliş Tarihi: *16.03.2005* ***Yayına Kabul Tarihi:*** *27.12.2005*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, devleti kurtarabilmek amacıyla başlattığı modernleşme sürecinin sonuçları, ona paralel olarak gelişen demokratikleşme sürecinin gelişimi üzerinde de etkili olmuştur. Bundan dolayı da Türkiye'deki demokratikleşme sürecinin, modernleşme sürecine paralel olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Ayrıca bu süreç içerisinde örnek alınan Batı modeli, Batı'daki demokratikleşme sürecine benzer sonuçlar ortaya çıkarmamıştır. Çünkü Türkiye'de, süreç Batı'dan daha farklı gerekçelerle ortaya çıktığından, demokratikleşme sürecinin geldiği nokta ve süreç içerisinde yaşananlar da Batı'dan daha farklı olmuştur. Türkiye'de Anayasal sürecin başlangıcını ihtiva etmesi açısından I. Meşrutiyet dönemi Türkiye'nin demokrasi tarihinde özel bir yere sahip olup; bu dönemde yaşananların demokratik gelişim üzerindeki etkilerini tesbit etmek son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler : *Modernleşme, Demokrasi, Meşrutiyet.*

THE FIRST MEŞRUTİYET PERIODS IN THE HISTORY OF TURKISH DEMOCRACY

ABSTRACT

The results of Modernization process in Ottoman State to establish the new state, effected the process of democratic devolopments relatirely. Therefore, it is better to held the modernization and democratization all togetter. However, Western model of Democratization in Turkey hadn't lead the same results as in Western Countries. Since, in Turkey, democratization took place because of reasons which were different from Western countries, the applications and the reached point were different each other. As the First Meşrutiyet Period were the beginning of law constitution process, they had a special place in the history of Turkish Democracy. So it is very important to find out the realities and the effects of the First Meşrutiyet Period on democratic devolopments.

Key Words: *Modernization, Democracy, Meşrutiyet.*

1. GİRİŞ

Selçuklu Devletine bağlı bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, kısa sürede çok geniş topraklara, Akdeniz ve Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'nun bir bölümüne hâkim olmayı başarıp uzun süre dünyanın en güçlü devleti olmuştur.[1] Ancak gerek Batı'daki gelişmelerin etkisi ve sömürgecilik, gerekse Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin bu etkilere karşı koyacak başarıyı gösterememesi devleti oldukça önemli bir ölçüde sarsmıştır[2]. Bunun üzerine, Devleti içine düştüğü bu bunalımdan kurtarıp, eski gücüne kavuşturmak amacıyla bazı yenilikler yapılmıştır. XVII. Yüzyıl da başlayıp XX. Yüzyılı da içine alan bir süreç içerisinde gerçekleştirilen ve farklı tarzlarda ortaya çıkan bu yenilikler, gelenekçi tarzda ve Batı örnek alınarak yapılan yenilikler olmak üzere iki kısımda incelenebilir.

Gelenekçi olarak nitelendirilen dönemde yapılan yeniliklerin temel düşüncesi, gerçekte sahip olunan devlet sisteminin mükemmel olduğu ve sorunun bu sistemin iyi işletilememesinden kaynaklandığı şeklinde idi. Bu yüzden yapılan tüm yeniliklerde amaç, Devleti eski, ilk biçimine döndürmeye çalışmak olmuştur.[3] Ancak Duraklama döneminde, iç dinamikler kullanılarak, özgün bir sistem yaratılamamış ve Devlet içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarılamamıştır. Bu başarısız deneyimden sonra, bulunan en iyi çözüm ise Batı'yı örnek almak olmuştur. Batı örnek alınarak bir takım yeniliklerin yapılmaya başlanması Türk tarihinde, modernleşme, batılılaşma, çağdaşlaşma veya yenileşme tarihi olarak nitelendirilmiştir. Bu yepyeni süreç, Türkiye'de hukuk devleti olma ve demokrasiyi oluşturma mücadeleleri ile paralel, iç içe devam etmiş Osmanlı modernleşmesinin politik ve entelektüel sonuçları, Türkiye'de demokrasinin de gelişim sürecini belirlemiştir.[4]

2. Anayasa Kavramı ve Batı'da Anayasal Gelişim

Devlet iktidarı ortaya üç sorun çıkarmıştır. Bunlar, iktidarın kazanılması, kullanılması ve sınırlarının tespit edilmesidir. Bu sorunların çözümlenmesi ve temel bir takım kurallara bağlanmasının gerekliliği de, modern devletlerin hemen hepsinde, anayasa diye adlandırılan ve özel bir niteliğe ve güce sahip bir metnin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[5]

Bir devletin yapısını, örgütlenişini, temel organların görev ve yetkilerini, bireylerin

---

[1] Oral Sander, Siyasî Tarih, C.I, 3. Baskı, Ankara, 1994, s.50.

[2] Bu konu ile ilgili bkz.: Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara, 1997; Coşkun Üçok, Siyasî Tarih Dersleri, 3. Baskı, İstanbul, 1955; Haluk Ülman, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş, 2. Baskı, Ankara, 1973; Bayram Kodaman, "*Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları"*, Millî Kültür, Haziran 1980, s.s.(23-33), s.23-24.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III, 2. Kısım, Ankara, 1982; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara, 1982; Mehmet Öz, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar, İstanbul, 1997; Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara, 1975; İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 8. Baskı, İstanbul, 1982; Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, Ankara, 1984, s.28-30.

[3] Bu dönem için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III, I. Kısım, 3. Baskı, Ankara, 1983.

[4] Mustafa Yılmaz, "*Siyaset ve Demokrasi"*, KÖK Araştırmalar, C.II, Sayı: 1, Ankara, Bahar 2000, s.s.(73-87), s.73.

[5] Server Tanilli, Devlet ve Demokrasi, 8. Baskı, İstanbul, 1996, s.18.

devlet iktidarı karşısında hak ve özgürlüklerini düzenleyen kuralların bütünü[6] olarak tarif edilebilen, Anayasa ile belirli siyasal amaçlar gerçekleştirilmek istenmektedir. İlk ve en önemli amaç siyasal topluluğun üyesi olan kişiyi özerklik alanına yapılacak müdahalelere karşı korumaktır. Bu her insanın kendi öz varlığını korumak istediği inancına dayanmaktadır. Bu düşünceye göre kişi bağımsızdır, çünkü diğer kişilerden farklı özelliklere sahiptir ve bu nedenle bu özerk alana dokunulmaması gerekir. Bu düşüncenin temelinde insan onurunun dokunulmaz olduğu inancı yatmaktadır. Başka bir deyişle, her insan sadece insan olması nedeniyle temel hak ve özgürlüklere sahip olmalıdır denebilir. Siyasal topluluğun üyesi olan kişinin korunması amacı iktidarın hem "*işlevsel*" hem de "*uzamsal*" olarak bölünmesi yoluyla gerçekleştirilir. O halde anayasanın bir önemli özelliği de iktidarın bölünmesini gerçekleştirmektir. "*Kuvvetler ayrılığı*" iktidarın işlevsel olarak "*federalizm*"de uzamsal bölünmesini sağlar. Kuvvetler ayrılığı ve federalizmin etkin bir biçimde işleyebilmesi için yazılı ve sert bir anayasa gereklidir. Bu kurumları içeren anayasa ise devlet iktidarını sınırlar ve bir yerde toplanmasını önler.[7]

John Locke ve J. J. Rousseau gibi düşünürlerin geliştirdikleri Toplum Sözleşmesi kuramı, zamanla XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında mutlakıyetçi hükümdara karşı verilen savaşımları da etkilemiş ve bu etkilenmeden anayasacılık hareketi doğmuştur.[8] Örneğin Amerika'da yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Amerikan Anayasaları, J.J. Rousseau'nun Toplumsal Sözleşmesinin bir uygulaması gibidir.[9] Yerel halkın katılmasına imkân tanımayan yönetimlere baş kaldırılmasının bir örneği olarak,[10] Amerikalılar, yabancı saydıkları bir hükümeti başlarından atmış, yasama, yürütme ve yargı erklerini yeniden birbirlerini en iyi şekilde denetleyecek bir şekilde kurmuşlar, Bağımsızlık Bildirgesi'yle, hükümetin halk tarafından yaratıldığını, yalnızca kendisine verilen bir yetkiyi kullandığını, insanların kendilerinden esirgenemeyecek haklara sahip olduklarını ilân etmişlerdir. Bunlar din, basın, toplantı özgürlüğü, keyfi tutuklamanın olmaması ve kanun önünde eşitlik gibi çoğu Avrupalının elde etmeye çalıştığı haklar olup, ABD'nin böyle bir örnek sunması 1789'da Fransızların inkılaplarına insan hakları ile ilgili bir bildiri ve yazılı anayasa ile başlamalarının nedenlerinden biri olmuştur.[11] İngiliz kolonisi olmaktan çıkarak, bağımsız bir devlet olması sürecinin bir çok önemli izlerini taşıyan ABD Anayasası'nın, anayasa tarihinde önemli bir farklılığı vardır. Dünyada anayasalar genellikle yönetimler tarafından hazırlanarak halka sunulurken, Amerikan Anayasası'nda bunun tersine, yönetimin halka değil, halkın yönetime bir anayasa kazandırması ilkesi benimsenmiştir.[12]

Batı ve Orta Avrupa'daki Anayasacılık akımının XVIII. Yüzyıl sonlarında başlaması ve XIX. Yüzyıl da yoğunlaşması

[6] Ana Britannica, C.II, s.50.
[7] Mehmet Turhan, Anayasal Devlet, Ankara, 1997, s.14.
[8] Mümtaz Soysal-Fazıl Sağlam, "*Türkiye'de Anayasalar"*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.I, s.s.(18-52), s.20.
[9] Sander, a.g.e., s.115.
[10] Soysal-Sağlam, *a.g.m.*, s.20.
[11] Sander, a.g.e., s.115.
[12] Murat Belge, "*Dünya Anayasal Tarihinde Özgürlük ve İktidar Dengesi Amerikan Anayasal Geleneği*", C.D.T.A., C.I, s.s.(52-54),s.52.

bir rastlantı değildir. Bu yüzyıllar, Avrupa'da ortaçağ sonlarından beri gelişmekte olan yeni bir toplum sınıfının, burjuvazinin artık açıktan açığa en üstün güç olarak belirmeye başladığı, bu üstünlüğünü anayasalarda gösterilmiş kurumlar ve kurallar yoluyla sağlamlaştırmak için uğraştığı bir döneme rastlamaktadır.[13]

X. Yüzyıldan itibaren şehirlerde ticaret ve sanayinin gelişmesinin ortaya çıkardığı zengin, yeni bir sınıf olan Burjuvazinin bu mücadelesi, toplumun diğer bir sınıfı olan aristokratların doğuştan sahip olduğu siyasî, askerî ve sosyal haklarının, kendilerinin gelişiminde olumsuz etkisini ortadan kaldırabilmek amacıyla, eşitlik ve özgürlük ilkelerini gerçekleştirme mücadelesidir. Eşitlik ilkesini yasalar önünde eşitliği sağlamak, özgürlük ilkesini ise kendi düşüncelerini yayabilmek amacıyla benimsemişlerdi.[14] Gerçekte burjuvazinin tüm bu mücadelesi herkesten çok, burjuvazinin işine yarayacak düzenlerin kurulmasına yol açmış olabilir, ancak, bu sayede, feodalitenin kalıntıları ile aristokrasinin ve mutlak hükümdarların egemenliği de yıkılmış daha sonraki demokrasi akımları için yollar açılmıştır.[15]

Anayasal gelişmeler bakımından dünyada özel bir yeri olan Fransa'nın bu özelliğinin başta gelen nedenlerinden biri, bu ülkenin "*kesin ve evrensel formüller ülkesi*" olmasıdır. Bunun bir yansıması, İngiliz parlamentarizmi hiçbir mantığa ve felsefeye dayanmadan zaman içinde gelişerek adeta kendiliğinden ortaya çıkan bir sistemken, Fransa'nın devrimden sonra rejimini yeni ve evrensel bir kavram olan "*ulusal egemenlik*" kavramı üzerine kurmasıdır. Böylece Fransız sistemi İngiltere örneğinin tersine "*akıl ile yaratılmış ve rasyonel bir tutarlılıkla kuşatılmıştır*". Ancak bunun bir bakıma zorunlu olduğunu, monarşik egemenlik teorilerinin güçlü olduğu Kara Avrupa'sında ve özellikle Fransa'da anayasalı bir rejime ulaşmanın yolunun muhtemelen "*egemen kral*"ın karşısına "*egemen halk*"ı çıkarmaktan geçtiği de unutulmamalıdır. Bu farklı gelişme çizgisinin ardındaki toplumsal olgulara bakıldığında, Fransız inkılâbı ile burjuvazinin eski toplumsal hiyerarşiye katılmak değil, onu yok etmek ve yerini almak istediği görülür.[16]

Dolayısıyla Batı'daki anayasacılık akımı toplumlardaki bir takım sosyal ve ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak, başka bir deyişle, burjuvazinin devlet yönetiminde hak elde etme çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.[17]

3. I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

3.1. I. Meşrutiyet Dönemi Öncesi Gelişen Olaylar

Kuruluşundan Kanun-i Esasi'nin ilânı tarihine kadar geçen devirde, mutlak yönetim anlayışının hakim olduğu,[18] Osmanlı Devleti'nde de Batı'daki bir burjuva hareketi niteliğinde olmamakla birlikte, XIX. Yüzyılın ortalarına doğru bir takım anayasacılık hareketlerinin başladığı görülür.[19] Ancak bu hareketler daha çok

[13] Soysal-Sağlam, *a.g.m.*, s.21.
[14] Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma, 2. Baskı, Ankara, 1993, s.73-74.
[15] Soysal-Sağlam, *a.g.m.*, s.21.
[16] Yavuz Sabuncu, "*Dünya Anayasal Tarihinde Özgürlük ve İktidar Dengesi, Fransız Anayasal Örneği"*, C.D.T.A., C.I, s.s.(53-53), s.53-54.
[17] Soysal-Sağlam, *a.g.m.*, s.21.
[18] Yaşar Özüçetin, "*Egemenliğin, Demokratik-Millî Hakimiyete Dayanması ve Yeni Türk Devleti'nde Görünümü*", G.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Sa.: 1, Dön.: Mayıs, s.s (1-7), Ankara, 2004, s.4
[19] Temuçin Faik Ertan, "*Osmanlı Devleti'nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı*

devlet memurluğundan yetişme bir avuç insanın, çöken devleti kurtarabilmek için düşünebildikleri ve genellikle Batı'dan aktardıkları çarelerden ibaret olmuştur.[20]

Türkiye'de Anayasal hareketlerin başlangıç noktası konusunda farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, Tanzimat dönemi boyunca zaman zaman yayınlanan fermanlarda anayasal hareketlere bir basamak olma niteliği daha açık ve nettir.[21]

Osmanlı Devleti'ndeki çöküşü durdurabilmek amacıyla ilân edilen Tanzimat Fermanı ve Tanzimat döneminde (1839-1876) yapılan tüm modernleşme çabaları istenilen sonuçları vermemiştir. Müslüman olmayan unsurlar, Tanzimatla birlikte gelen yerine getirilmesi gereken yükümlülüklerden memnun olmamışlardır ve 1856 Islahat Fermanında daha geniş haklar tanınmasıyla güçlenerek bağımsızlık amaçlı isyanları sürdürmüşlerdir.[22] Bunun yanı sıra Avrupa devletlerine tanınan yeni ve geniş kapsamlı ayrıcalıklar, bunlardan alınan yüksek miktarda borçların, sanayi ve ticaret alanında kalkınmaya imkân vermemesi ve devleti batının ekonomik sömürüsüne açık hale getirmesi; ayrıca Tanzimat dönemi batılılaşmasının ekonomik yönünün, yabancı müdahalesinden yararlanan azınlıkların işine yaraması ve böylece Osmanlı Devleti ve toplumunun özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte Batı emperyalizmine açık hale gelmesi ve sarayın gereksiz harcamalarının da etkisiyle toplumda belli kesimler bu duruma karşı tepki duymaya başlamışlardır.

Bu tepkilerden birisi olayın sorumlularının Çengelköyü'ndeki Kuleli Kışlası'nda sorgulanmalarından dolayı Kuleli Vakası olarak bilinenidir.[23] Niteliği ile ilgili farklı bir çok fikrin ileri sürüldüğü[24] bu olay her ne nedenle yapılmış olursa olsun bu eylemin gizli bir teşkilatlanmaya gidilerek iktidara karşı direnmek için yapılmış olması ve özellikle de bu eylemde gizli teşkilatlanma fikrinin bulunuyor olması oldukça önemlidir.[25] Ayrıca ordunun siyasete ilk müdahalesi de 1859'da Kuleli Olayı ile başlamıştır. Bu müdahale artık ordunun siyaset alanında bir güç olarak belirdiğini göstermiştir. Bu olaydan sonra gerçekleşen diğer bir müdahale ise 1865'te kurulan İttifak-ı Hamiyet adındaki bir örgütten gelmiştir. Bu hareketin içinde de, yönlendiren grup içerisinde olmamakla birlikte yine askerler vardır. Her iki olayında başarısızlıkla sonuçlanmasına karşın, bu olaylar, yönetime karşı tepkinin artık siyasete müdahale etmek şeklinde olduğunu göstermiştir.[26]

Ancak I. Meşrutiyet dönemi öncesi asıl muhalefet hareketini, Tanzimat döneminde ortaya çıkan ve Genç veya Yeni Osmanlılar olarak isimlendirilen aydınlar başlatmışlardır. Yeni Osmanlılar 1865'te İstanbul'da gizlice örgütlenmişlerdir. Bu örgüt Enver Ziya Karal tarafından "*ilk*

Esasi'si)", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 12, Sa.:1-2, s.s.(98-120), Ankara, 1995, s.98.

[20] Soysal-Sağlam, *a.g.m.*, s.21.

[21] Ertan, a.g.m., s.99

[22] Yaşar Özüçetin, "*Türkçülük*", Türk Yurdu, C.22, Sa.: 173, s.s.(6-13), Ankara, 2002, s.6.

[23] Ahmet Bedevi Kuran, Inkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s.16-17.

[24] Kuran, a.g.e., s.17-20; Uluğ İğdemir, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara, 1937, s.38.

[25] Orhan Aldıkaçtı, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 3. Baskı, İstanbul, 1978, s.48.

[26] Kurtuluş Kayalı, "*Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu"*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.5, s.s.(1250-1258), s.1255.

muhalefet partisi"[27] olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk aydın hareketini oluşturan ve tamamı gazeteci olan bu cemiyet[28] Ayetullah Mehmed, Nuri, Şinasi, Ziya, Namık Kemal, Ali Suavi, Reşad, Agah gibi isimlerden oluşmaktaydı Daha sonra Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan bu kişiler, Mustafa Fazıl Paşa'nın önderliği ve koruması altında, 1867'de Yeni Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurmuşlardır.[29]

Türkiye'de "*aydın geleneğinin başlangıcını*" oluşturdukları[30] kabul edilen, Yeni Osmanlılar, aslında batılılaşmada yeni bir boyuta geçildiği ve Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan, devleti kurtarmak için tüm alanlarda yenilik yapmak gerekir düşüncesinin yeni bir halkasını oluşturuyorlardı.[31] Ortak bir fikir etrafında kümelenmeseler de, düşünce bazında birleştikleri tek nokta, demokrat olmaları idi.[32] Ayrıca, Tanzimat yöneticilerine ve yüzeysel olarak kabul ettikleri Tanzimat dönemi Osmanlı modernleşmesine karşı da ortak bir tavır geliştirmişlerdi.[33] Yürütmenin parlamento karşısında sorumlu olduğu meşruti bir yönetime geçmeyi amaçlamışlardır.[34] Yeni Osmanlılara göre kurulacak bu yeni düzen, padişah ve yöneticilerin, keyfi ve baskıcı uygulamalarına karşı aydınlar ve halk için güvence oluşturacaktı.[35]

Tanzimat dönemi uygulanan ekonomik politikaların devleti malî yönden Avrupalılara esir ettiğini söyleyen Yeni Osmanlılar, kapitülasyonların kaldırılmasını istemişlerdir.[36] Tanzimatçıların dış politikasını da eleştiren Yeni Osmanlılar, siyasî bakımdan Avrupa'ya bağımlı hale gelindiğini[37] söyleyerek, dış politika da bağımsız hareket edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.[38]

Kendilerine devleti kurtarma misyonunu yükleyen Yeni Osmanlılar, düşüncelerini İslâmi bir söylemle ifade etmişlerdir. İlk başlarda, bir muhalefet aracı olarak kullandıkları İslâm, zamanla düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. İslâmi söylemi, iktidarı ele geçirmek, düşüncelerini en iyi şekilde ifade edebilmek için ve düşüncelerinin yasal dayanağı olarak kullanan Yeni Osmanlılar, aynı zamanda batılı değerler sistemine, İslâmi bir karşılık bulmak yolunu da seçmişlerdir.[39] Yeni batılı değerleri İslâmi bir söylemle dile getirerek ve yorumlayarak, bu değerlerin Müslümanlar tarafından daha kolay kabul edilmesini sağlamaya çalışmışlardır.[40]

Tanzimat döneminde aydınların demokratik hak ve özgürlük mücadeleleri sürerken Devlet bir çok yoğun iç ve dış

---

[27] Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, 2. Baskı, Ankara, 1977, s.313.
[28] Mümtaz'er Türköne, Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul, 1991, s.93-95.
[29] Turhan, a.g.e., s.170.
[30] İlber Ortaylı, "*Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar"*, T.C.T.A., C.VI, s.s.(1702-1703), s.1703
[31] Hüseyin Nail Kubalı, Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul, 1962, s.67.
[32] Türköne, İslâmcılığın..., s.95.
[33] Şerif Mardin, "*Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri"*, T.C.T.A., C.VI, s.s.(1698-1701), s.1700; Bu eleştiriler için bkz.: İhsan Sungu, "*Tanzimat ve Yeni Osmanlılar"*, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.s.(777-857).
[34] Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasî Partiler, İstanbul, 1976, s.174.
[35] Sina Akşin, *"Siyasal Tarih (1789-1908)"*, Türkiye Tarihi, C.III, 5. Basım, İstanbul, 1997, s.s.(77-188), s.146.
[36] Şerif Mardin, "*19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti"*, T.C.T.A., C.II, s.s.(342-351), s.345.
[37] *a.g.m.*, s.345.
[38] Teziç, a.g.e., s.174.
[39] Türköne, a.g.e., s.63-102
[40] Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, 2. Basım, Çev.: Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, 1995, s.34.

bunalımlara düşmüş ve artan bunalım Osmanlı siyasal sistemini demokratik istekleri kısıtlama ve baskı altında tutma yoluna itmiştir. Örneğin Tanzimat döneminde basın-yayın hayatına bakıldığında, Tanzimat'ın ilk yıllarında kitap satışlarında artış kaydedilmeye başlandığı tespit edilmektedir. Ayrıca Tanzimat dönemiyle birlikte oldukça gelişen basın, iktidar değişikliklerinde yaptığı muhalefet ile etkili olmaya başlamıştır. İktidar değişikliklerinde kullanılan bir araç olmuştur[41]. Ancak ilk sansürün de 10 Nisan 1845 tarihli Polis Nizamı ile getirildiği görülmektedir. Hükmün nasıl uygulandığını gösteren bir belge ve bilgi olmamakla beraber Nizam'ın 13. mad. ile yine o tarihte kurulan Polis Örgütüne "*Ahlak ve genel adabı bozacak*" yayınları yasaklama yetkisi verilmiştir.[42] 1857'de de ilk "*Basmane Nizamnamesi*" yayınlanarak, bu nizamname ile matbaa açmak isteyenler izne tabi tutulmuş, kitap basımına da kitabın yayınlanmadan önce denetlenmesi gibi bazı kurallar getirilmiştir.[43] Ayrıca 1858'de çıkarılan Ceza Kanunu ile basın da ceza kapsamı içerisine alındığı gibi, 1864'te yayınlanan ilk Matbuat Nizamnamesinde gazete ve dergi çıkarmak isteyenlerin ruhsat almalarını ve bunun için Osmanlı uyruğunda olanların Maarif Nezareti'ne, yabancıların ise Hariciye Nezareti'ne başvurmalarını zorunlu kılmıştır.[44]

Bu dönemde ayrıca, Yeni Osmanlıların faaliyetlerinin de etkisiyle 5 Mart 1867'de Sadrazam Ali Paşa'nın yayımladığı, Kararname-i Ali diye anılarak biraz da alaya alınan yeni bir kararname çıkarılmış ve bu kararname ile hem basın için uyulması zorunlu tutulan geniş bir yasaklar kataloğu düzenlenmiş, hem de hükümete, bu yasaklara uymadıkları gerekçesiyle gazeteleri kapatma yetkisi tanınmıştır. Kararname-i Ali'nin yayımlanmasının ardından birçok gazete geçici olarak kapatılmışsa da, bir süre sonra yenilerine de izin verilmiştir. Sadrazam Nedim Paşa döneminde ise gazetelerin hükümete eleştiriler yöneltmeleri üzerine, gazeteler kapatılmıştır. Ancak bir başka ad altında yeniden kurulmuşlardır veya bu durum Yeni Osmanlıların Avrupa'ya kaçarak orada yayınlara girişmelerine yol açmıştır.[45] Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı döneminde de 29 Nisan 1876 tarihinde yayımlanan kararname ile ilk kez resmen dar anlamda gazete ve dergi sansürü getirilmiştir.[46]

İç ve dış karışıklıklarla geçen, basının ve yayınların denetim altına alınması yolunda ilk girişimlere yönelen 1830-1875 arası dönem içerisinde gazete ve dergi sayısı artarken kitap yayımında da nispi artış kaydedilmiştir. 1729-1830 döneminde 200 dolayında kitap yayınlanmışken, 1875 yılına girildiğinde yayınlanan kitap sayısı 3.000 dolayına ulaşmıştır.[47] Ancak bu dönemde

[41] Ahmet Oğuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlık Anlayışının Değişmesi Açısından Abdülaziz'in Hal'i ve Meşrûtiyetin İlanı" , 60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan, Yay.Haz.: E. Semih Yalçın, s.s.(484-489),Ankara, 2003, s.489

[42] Alpay Kabacalı, "*Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür"*, T.C.T.A., C.3, s.s.(607-616), s.607-608.

[43] a.*g.m.*, s.608.

[44] Ali Gevgilili, "*Türkiye Basını"*, C.D.T.A., C.1, s.s.(202-228), s.205; Kabacalı, *a.g.m.*, s.608.

[45] Gevgilili, *a.g.m.*, s.205; Kabacalı, *a.g.m.*, s.609; Orhan Koloğlu, "*Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi"*, T.C.T.A., C.1, s.s.(68-93), s.81.

[46] Kabacalı, *a.g.m.*, s.610.

[47] *a.g.m.*, s.610.

basın ciddi bir şekilde sansüre tabiî tutulmuştur.[48]

Tüm bunlara karşın Tanzimat döneminde Mümtaz Turhan'ın deyimiyle "*birer mektep vazifesi görmüş fikir vasıtaları*" olan[49] basının gelişmesi ve basın aracılığıyla Yeni Osmanlıların fikirlerini yayma olanağına kavuşması ile mutlakıyet rejimine karşı gittikçe artan bir muhalefet baş göstermiştir.[50]

Bu arada 1861 tarihinde Abdülmecit'in ölümü üzerine, yerine Abdülaziz geçmiştir. Onun döneminde dikkati çeken gelişmelerden birisi 19 Mayıs 1869 günü Şûrayı Devlet'in kurulması olmuştur.[51] Bütün uyrukların üye olabilecekleri, beş idareden kurulu bir meclis olan Şûrayı Devlet'in açış nutkunda Abdülaziz'in söylediklerinden,[52] şeriat hükümlerinin yetersizliğinin anlaşılarak yeni bir hukuk düzeni meydana getirilmesinin zorunluluğunun ortaya konulduğunu ve dar bir alanda da olsa kuvvetler ayrılığı prensibinin Anayasa hukukuna girdiği görülüyor. Ayrıca dinî inanışın kamu hizmetlerine girmede bir ayrıcalık teşkil etmeyeceği bir kez daha belirtilmiştir.[53]

Devlet Şûrası'nın yetkileri arasında bulunan, "*hükümetle fert arasındaki davaları görmek*" konusu, Padişahın böyle bir durumu kabul ettiğini ve böylece kendisinin de kanuna tabi olduğunu gösteriyor. Böylesi bir durum Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra bir kez daha dile getirilmiş ve bu prensibin uygulanması için mahkeme kurulmuştur. Böylece Hukuk Devletine doğru yeni bir adım daha atılmıştır.[54] Ayrıca yine Devlet Şûrası'nın yetkileri arasında bulunan, "*vilayet meclislerinin her yıl yapmak isteyecekleri ıslahat hakkında her vilayetten gelecek 3-4 temsilcinin katılması ile karar vermek*" konusu da, halkın yavaş yavaş kendi iradesi ile kendi geleceğini belirleme arzusunun açık bir ifadesi olarak bu yetkinin kullanılması için tayin edilen vilayet temsilcilerinin Şûrayı Devlet'e hareketi sırasında her vilayette "*heyecanla tezahürat yapılmıştır*".[55] Şûra-yı Devlet'in böylece, sınırlı bir konuda da olsa, vilayet temsilcilerinin katıldığı bir meclis haline

---

[48] Yıldızhan Yayla, "*Sansür"*, C.D.T.A., C.4, s.s.(954-958), s.955.

[49] Turhan, a.g.e., s.172.

[50] Hilmi Ziya Ülken, *"Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri"*, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.s.(757-775), s.757-758.

[51] Recai Galip Okandan, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, 3. Baskı, İstanbul, 1959, s.79; Sıddık Sami Onar, İdare Hukukumuzun Umumî Esasları, C.3, İstanbul, 1966, s.1899-1910.

[52] Abdülaziz şunları söylemiştir: "...Her bir kanunun faydalı olması genel menfaatlere uygun olmasıyla mümkündür. Eski zamanlarda memleket çıkarları için düzenlenen kanunlardan şu zamanda da yararlanmak bizce mümkün değildir. gerçekte o zamanlarda kabul edilen temel ilkeler ve hazırlanan kanunlar tebaamızın şimdiki ihtiyaçlarına uygun olsaydı şimdi Avrupa'nın en medeni ve en iyi idare edilen hükümeti arasında bulunurduk.Yeni teşkilât, yürütme organının yasama, din ve yargı kuvvetlerinden ayrılması ilkesine dayanmaktadır. Şûra-yı devlet, halkın birliğiyle vücuda gelmiş Osmanlı devletinin, amaçları doğrultusunda kamunun refahı ve eğitimin ilerlemesini sağlamakla görevli önemli bir kurul olarak görülmelidir.Hangi mezhepte bulunurlarsa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlatlarıdırlar; mezhep anlaşmazlıkları, Osmanlı tebaasını ayırmamalıdır. Herkes dinî inançlarında serbesttir... Herkesin hakkını; düşünce ve amaçlara rehber olan ve mevcut ihtiyaçlara uygun bulunan temel ilkeleri ilân etmeyi görev sayarım." Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul, 1999, s.255-256.

[53] Aldıkaçtı, a.g.e., s.51.

[54] a.g.e., s.51.

[55] Aldıkaçtı, a.g.e., s.51-52; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s.41.

gelmesi, onun "*iptidaî bir Meclis-i Mebusan*" olduğu fikrini doğurmuştur.[56]

Kuruluşundan başlayarak bir yıllık süre içerisinde Devlet Şûrasına 28 Müslüman, 13 çeşitli din ve mezheplere mensup toplam 41 üye tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk olan böyle bir meclis kısa zamanda bozulmuş ve Sadrazam Ali Paşa'nın meclisi adeta bir fren gibi görmesi üzerine "*riyaset ve üyelere*" sadrazamın dediklerini yerine getirecek adamlar tayin edilmiş, "*Şûra-yı Devlet, Şûra-yı Evet*" olmuştur.[57]

Abdülaziz döneminin kişisel ve keyfi yönetimi, basına ilk defa sansür koyarak özgürlüğü sınırlamaya çalışması,[58] Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya destekli konumu, dış müdahaleler, ayaklanmalar, yaşanan ekonomik sıkıntılar vb. etkenlerle muhalifler Abdülaziz'e karşı harekete geçmiş ve 11 Mayıs 1876 günü Talebe-i Ulum Hareketi olarak adlandırılan bir eylemi gerçekleştirmişlerdir. Medrese öğrencilerinin ayaklandırıldığı ve halktan da bir takım kimselerin katıldığı bu eylem sonucunda Abdülaziz, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı azletmiştir. Fakat daha sonra yaşanan gelişmelerle 30 Mayıs 1876 tarihinde Abdülaziz de tahttan indirilmiştir.[59]

Abdülaziz'in yerine geçirilen V. Murat'ın da ruhsal durumunun bozulması üzerine Anayasayı ilân edeceğini söyleyen Abdülhamit tahta geçirilmiştir.[60] Abdülhamit 23 Aralık 1876'da bir ferman ile Anayasa'yı ilân etmiş ve böylece ara-sıra gerçekleşen kesintilere rağmen Millî Mücadele dönemi de dahil olmak üzere Türkiye'de günümüze kadar devam eden Anayasal süreç başlamıştır.

3.2. 1876 Kanun-i Esasi'nin Özellikleri ve Değerlendirilmesi

Kanun-i Esasi padişah tarafından oluşturulmuş bir komisyon ve Mithat Paşa, Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi kişiler tarafından hazırlanmıştır. Kanun-i Esasi'nin hazırlanışında halkın temsilini sağlayacak herhangi bir kurul olmadığı gibi, halk oylaması da yapılmamıştır. Bu nedenle 1876 metni hukuki açıdan padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş bir "*Ferman Anayasa*"dır.[61]

Kanun-i Esasi: a) Memalik-i Devlet-i Osmaniye (Mad.1-7) b) "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin hukuk-ı umumiyesi (mad.8-26) c) Vükelay-ı Devlet (mad.27-38) d) Memurin (mad.39-41) e)Meclis-i Umumi (mad.42-59) f) Heyet-i Âyan g) Heyet-i Mebusan (mad. 65-80) h) Mehakim (mad. 81-91) ı) Divan-ı Âli (mad.92-107) i) Vilâyet (mad.108-112) j) Mevadd-ı Şetta (mad.113-119) olmak üzere 11 fasıl 119 maddeden ibarettir.[62]

Kanun-i Esasi'nin 66. mad.[63] göre, mebus seçimi konacak bir kanuna göre yapılacaktı. Bu amaçla Anayasa hazırlanırken bir de Talimat-ı Muvakkate ismini taşıyan, bir sene yürürlükte kalacak, seçimin nasıl yapılacağını gösteren bir talimat, 28 Ekim 1876'da yürürlüğe konmuştur. 13 Aralık 1876 günü de İstanbul ve civarının seçim sistemini tespit eden 23 maddelik bir

[56] Tunaya, Türkiye'nin..., s.41.
[57] a.g.e., s.148-150.
[58] Sulhi Dönmezer, Basın Hukuku, C. I, İstanbul, 1964, s.129; B.Kuran, a.g.e., s.25.
[59] B.Kuran, a.g.e., s.26-27; Oğuz, a.g.m., s.492-494.
[60] a.g.e., s.27-28; Ahmet Oğuz, I. Meşrutiyet Meclisi Umumî'sinin Açılışı, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.48-50
[61] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.105.
[62] Suna Kili – Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s.43-55.
[63] a.g.e., s.50.

Beyanname çıkarılmıştır. Talimat-ı Muvakkate, iki dereceli, basit çoğunluk sistemine dayanıyordu. Seçilecek milletvekillerinin sayısını 80'i, müslim ve 50'si gayrimüslim olarak tespit etmekte idi. Her vilâyetin seçeceği milletvekili sayısı belirtilmişti. Talimat-ı Muvakkate ayrıca Anayasanın 68.maddesini de uygulamayarak, seçilme yeterliği için en az 25 yaşında olmak, Türkçe bilmek, seçildiği vilâyet ahalisinden olmak, itimada lâyık olmak, az çok emlâk sahibi olmak, cinayet yada siyasî bir suçtan mahkum olmamak, memur olmamak, şartlarını arıyordu. Ayrıca memleket birbirinden farklı iki bölgeye ayrılmakta idi. Beyannameye göre İstanbul şehri, İzmit de dahil olmak üzere, 20 daireli bir seçim bölgesi kabul olunmuştur. Bu seçim bölgesinden beşi müslim, beşi de gayri müslim olmak üzere on milletvekili iki dereceli seçimle seçilebileceklerdir. Her daireden iki ikinci seçmen seçilecek ve böylece tâyin olunan 40 ikinci seçmen milletvekillerini yukarıdaki şarta uygun olarak seçecektir. Diğer yerlerde ise, kaza, liva ve vilâyet merkezlerinde evvelce seçilmiş idare meclisleri üyeleri ikinci seçmen kabul olunmuşlar ve bunlar milletvekillerini doğrudan doğruya seçmişlerdir. Bu şekilde, birinci Heyet-i Mebusanın toplantısından önce ve birinci Heyet-i Mebusanın feshinden sonra da, ikinci defa olmak üzere iki seçim yapılmıştır.[64]

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-i Esasi halktan oluşmuş bir kurucu meclis tarafından yapılmış ve onay için tekrar halk iradesine sunulmuş değildir. Ayrıca Kanun-i Esasi'de son söz padişaha verilmişti. Meclis padişaha bağlıydı ve padişah meclisi fesih yetkisine de sahipti. Dolayısıyla meclisin gerçek anlamda halkı temsil gücü yoktu. Meclisin yasama eylemi de padişahın uygun görmesi durumunda gerçekleşebiliyordu. Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu)'nın meclise karşı bir sorumluluğu yoktu. Doğrudan padişaha karşı sorumluluk taşıyordu. Üyeleri padişah tarafından atanan ve pek çok yetkiye sahip bulunan Meclis-i Ayan'da, halkın temsilcilerinden oluşan Meclis-i Mebusan'ın yanında bulunuyordu. Yasamanın yürütmeyi denetlemesi padişahın izniyle olabiliyordu. Bu durum yasama organının yürütmeyi denetleyebilmesini neredeyse imkansız kılıyordu.[65]

Kanun-i Esasi'de fert hak ve özgürlüklerinin düzenlenmesi, kanun yolu ile yapılacağından ve kanunda padişahın iradesi ile kabul edilip uygulandığından fert hak ve özgürlüklerinin gerçekleşmesi padişahın takdirine kalmaktadır.[66] Öte yandan bu hak ve özgürlükleri güvenceye bağlayan bir mekanizma da kurulmamıştır.[67] Böylece, gerçek anlamda özgürlük ve güvenceye sahip olamayan bireylerin "*tebaa*" durumu devam etmiş ve "*uyruk*" durumundan "*yurttaş*" durumuna geçişi sağlanamamıştır. Halkın örgütlenmesi ile ilgili konuların da yer almadığı Kanun-i Esasi, halkı siyasal hayata dahil edecek bir amaca da sahip değildi.[68] Çünkü, I.

[64] Aldıkaçtı, a.g.e., s.61-62; Soysal, a.g.e., s.22; Zafer Toprak, "*Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı*", T.C.T.A., C.4, s.s.(973-976), s.973.

[65] Tanör, Osmanlı Türk…, s.105-108; Aldıkaçtı, a.g.e., s.56, 60-61; Recai G. Okandan, Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi, İstanbul, 1949, s.10; Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul, 1996, s.36.

[66] Aldıkaçtı, a.g.e., s.63.

[67] İlhan Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, İstanbul, 1993, s.40.

[68] Suna Kili, "*1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi*", T.S.H.G., İstanbul, 1986, s.s.(89-103).

Meşrutiyet Batı'yı örnek alan yeni bir düzen amaçlamakla birlikte, bu rejimin getirdiği yenilikler içinde partiler, organize seçimler, özellikle siyasal partiler kanalı ile kullanılan siyasal özgürlükler yer almamıştır.[69]

28 Ekim 1876'da seçimleri düzenlemek üzere yürürlüğe konan Talimat-ı Muvakkate'deki seçme ve seçilme ile ilgili hükümlerde genel oy ilkesine dayanmamış olup,[70] oy hakkı sadece erkeklere tanınmış, seçilebilmek için az çok emlak sahibi olma ve devlete vergi verme koşulları getirilmiştir.[71]

Ayrıca Kanun-i Esasi'de teorik olarak bile "*milli iradeden, halk egemenliğinden*" söz edilmemiştir. Çünkü 1876 Anayasası'nın içerdiği sistemde gerçek egemen ne halktır, ne meclis ve ne de Heyet-i Vükelâ gerçek egemen padişahın kendisidir.[72]

Yetkisi olmasına karşın Padişahın Kanun-i Esasi'de sorumsuz kabul edilmesi, halife-sultanı dokunulmaz kılmıştır. Bu durum "*sorumlu olmayana yetki verilmez*" ilkesine aykırı[73] olduğu gibi, sorumsuz bir konumda bulunan bir hükümdara bu yetkileri veren Kanun-i Esasi'de, "*çağdaş anlamda bir meşruiyetin değil, meşruiyetsizliğin tescili olmuştur*".[74] Ayrıca Anayasa'da devletin dinsel niteliğinin ilk defa belirtilmesi de, laiklik açısından olumsuz olmuştur.[75]

1876 Kanun-i Esasi'nin sahip olduğu bu özelliklerle, Osmanlı Devleti'nde, gerçek anlamda meşruti bir yönetim oluşturulamamıştır. Hükümdarın zaten var olan hak ve yetkileri bir de Anayasa garantisi altına alınmıştır. Aldıkaçtı'nın ifadesiyle, "*1876 Anayasası müstebit bir idarenin hukuk mesnedi*" olmuştur.[76]

Tüm bunların yanı sıra ele alınması gereken diğer bir hususta Kanun-i Esasi'nin ilanı sürecinde halkın, bu süreçteki yeri ile ilgilidir. Batı'da anayasal rejimle ilgili düşünceye liberalizm, rasyonalizm ve bireycilik akımlarının her birinin katkısı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin gelişim nitelikleri ve hazırlanan bu ilk Anayasa ise böyle bir gelişim ve bu tür düşünce akımlarının ürünü değildir.[77] Yine Batı Avrupa'daki Anayasal gelişmeler, büyük ölçüde, yeni bir sınıfın burjuvazinin öncülüğünde başlatılan bir mücadeleyle gerçekleştirildiği halde, Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyet hareketlerinde böyle bir sınıfsal zorlama olmamıştır.[78] Tanzimat döneminde çoğunlukla bürokrasiden yetişen küçük bir seçkin zümre, Devletin kurtuluşunu, birazda zihinlerde idealleştiren batılı anayasa biçimlerinin benimsenmesinde ve yöneticilerinin davranışlarını düzenleyecek bazı kurumlarla, kuralların konmasında görmüşlerdir. Yoksa, bu yolda bir adım atılmasını isteyen, devlet yönetiminde kendine de pay verilmesi için mutlak yetkili hükümdarı zorlayan bir sınıf olmamıştır.[79]

Böylece Anayasayı isteyen, onu kuran ve sonuçta savunmasını da üstlenenler, asker-sivil bürokrat aydınlar olmuştur. Bu kesimde

[69] Bahri Savcı, "*İktidarın Rejim Uygulamaları Üzerine Bazı Görüşler*", A.Ü.S.B.F. Dergisi, C.XXI, No:3, Ankara, 1966, s.133.
[70] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.121; Aldıkaçtı, a.g.e., s.61.
[71] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.122.
[72] Kili, *a.g.m.*, s.91.
[73] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.114.
[74] Kili, *a.g.m.*, s.95.
[75] Okandan, Amme Hukukumuzun…, s.144 vd; Niyazi Berkes, İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz, 2. Baskı, İstanbul, 1965, s.33.
[76] Aldıkaçtı, a.g.e., s.64; Tanilli, a.g.e., s.118.
[77] Kili, *a.g.m.*, s.92.
[78] Soysal, a.g.e., s.21.
[79] a.g.e.,s.21-22; Kili, *a.g.m.*, s.89-90.

toplumsal bir sınıf olmadığından ya orduyu yada dış güçleri yanına alabildikçe bir adım ileri gitmiş, bazen de koşulların zorlamasıyla geri çekilmiştir. İşte 1876 Anayasası da adeta bir gel-git hareketine benzer böyle bir eylemin sonucunda ortaya çıkmıştır.[80]

Toplumsal desteğin dışında Osmanlı Devleti'ndeki Meşrutiyetin çağdaşı diğer imparatorluklar ve krallıklardakinden bir diğer farkı da, örneğin, İngiltere'de ve Fransa'da, siyasal rejimin hürriyetçiliğinde ve hürriyetlerinden yalnızca anavatandakiler yararlanmaktaydılar. Anavatan yada metropol dışındaki ülkeler sömürge ahalisi ya köle statüsündeydiler, yada ayrı bir yönetime bağlıydılar. Oysa Osmanlı Devleti ilk kez ulusal olmayan bir devlet yapısında meşrutiyet rejimini kurma deneyimine girişmiştir. Dönemin çağdaş imparatorlukları böyle bir deneyime, kendi çıkarları açısından karşı çıkmışlardır.[81]

Tüm bu nedenlerle hürriyet düşüncesinin henüz kurumsallaşamadığı Osmanlı Devleti'nde halk, Kanun-i Esasi'nin uygulaması sırasında Abdülhamit'in 113. maddeye dayanarak Ziya Paşa ve Namık Kemal'i çeşitli nedenlerle sürmesine, Mithat Paşa'yı önce azledip, daha sonra da Taif'te boğdurmasına, Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarının engellenmesine ve süresiz tatil edilmesine tepkisiz kalmıştır[82] ve Suna Kili'nin, Halide Edip Adıvar'dan naklettiği gibi, Osmanlı Devleti'ndeki Anayasal süreç bir kesim için devletin kurtarılması davası olmuş, diğer bir kesim için ise devletten kopma sürecinde araç olarak kullanacakları bir fırsat olmuştur.[83]

Görüldüğü üzere Kanun-i Esasi'nin hazırlanışında, ilan edilişinde, uygulanmasında, içeriğinde bir çok olumsuz yön vardır. Ancak tüm bunlara rağmen, 1876 Kanun-i Esasi'nin Türkiye'nin demokratik gelişim sürecine yaptığı bir çok katkıda olmuştur.

I.Meşrutiyet devrinin amme hukuku açısından önemi ise, her şeyden önce bir Anayasa ilk defa ilan edilmiş ve kullanılmıştır.[84] Ayrıca Kanun-i esasi gerçek anlamda bir meşruti yönetim kuramamıştır. Ancak mutlakiyetten çıkışı sağlamıştır.[85] Çünkü, padişahın kontrolünde olmasına karşın Heyet-i Mebusan'ın seçimle oluşmuş ilk Osmanlı meclisi olması çok önemlidir. Bu şekilde seçmenle, onun vekilleri arasında kurulan ilişki, milleti de bir siyasal varlık olarak anayasal sisteme katmıştır. Bu durumda padişahta siyasal sistemin mutlak ve tek egemeni olmaktan çıkmıştır. Ayrıca adı konulmasa dahi millet artık padişahın mutlak egemenlik hakkına rakip olmak üzere ortaya çıkmıştır.[86]

Kanun-i Esasi'nin ilanında her ne kadar halkın bir katkısı yok ise de[87] 1876 Kanun-i Esasi'nin ilanı, Tanzimat Fermanı'nın ilan şekliyle kıyaslandığında, Tanzimat Fermanı'nın ilanında padişahın ikna edildiği görülürken, Meşrutiyetin ilanında ikna edilemeyen padişahın, zorlandığı ve bir hükümet darbesi yapıldığına şahit olunur. Bu yüzden, Tanzimat yukarıdan aşağıya gerçekleşen bir yenilik olduğu halde, Meşrutiyet'in ilanında aydınların oynadığı

[80] Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.42-43.
[81] Tarık Zafer Tunaya, "*1876 Kanun-I Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği*", T.C.T.A., C.I, s.s.(27-39), s.31-32.
[82] Aldıkaçtı, a.g.e., s.65-66.
[83] Kili, *a.g.m.*, s.93.
[84] Okandan, *a.g.m*., s.9.
[85] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.119.
[86] a.g.e., s.108-109.
[87] Okandan, *a.g.m.*, s.10.

rolü de hesaba katarak, meşrutiyetin aşağıdan yukarı bir hareket sonucunda gerçekleştiği dahi söylenebilir.[88] Zaten burada yanlış olan bu hareketin geniş bir toplumsal tabana oturduğunu iddia etmek olacaktır.[89] Ayrıca, I. Meşrutiyet'in ilanında, henüz darbe yapabilecek güce sahip olmasa da, Serasker Hüseyin Avni Paşa eliyle, Süleyman Paşa'nın başında olduğu, Harbiye subay ve öğrencileri ile topçu birliklerinin ve donanmasının da desteği sağlanmıştır.[90] Hatta, Hüseyin Avni Paşa askerî bir diktatörlük kurulmasını önermişse de, bu öneri gerçekleşmemiştir.[91] Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla, onun yerine oluşturulan yeni ordu, böylece uzunca bir aradan sonra tekrar iktidar değişikliklerinde rol oynamaya başlamıştır. Ki ordunun iç siyasete bu şekildeki etkisi, II. Meşrutiyet'in ilanında ve sonraki gelişmelerde daha da artacaktır.[92]

Kanun-i Esasi'de her ne kadar yasama padişahın iradesi ile kontrol altında tutuluyor ve Meclis-i Mebusan tek başına kanun çıkaramıyor ise de, Mebusan Meclisi yasama faaliyetine katılma hakkına sahiptir ve onsuz yasa yapılamaz. Bu şekilde tüm olumsuzluklara ve eksikliklerine rağmen Mebusan Meclisi, padişah karşısında denetim, gözetim ve fren organı durumuna gelmiştir.[93]

Meşrutiyetin ilanında, 1856 Islahat Fermanı ile karşılaştırıldığında dıştan herhangi bir "*zorlama*" veya "*dayatma*" olmadığı görülebilir.[94] Her ne kadar Anayasa'nın ilanı Tersane Konferansının açılış gününe rastlasa da,[95] burada ancak yabancı devletlere "*güven verme*" veya "*yatıştırma*" kelimeleri kullanılabilir.[96] Zaten Meşrutiyetin ilanında, dış etkiden sadece Batı'lı devletlerin müdahalesini anlamamak gerekir. Çünkü daha önce Osmanlı Devleti'ne bağlı olan eyaletlerin bağımsızlaşma süreçleri içerisinde yaşadıkları anayasal deneylerin ve Islahat Fermanının sağladığı hakla, Osmanlı Devleti'nde yaşayan cemaatlerin, kendi iç yönetimlerini düzenlemek için hazırladıkları Nizamnamelerin, Osmanlı aydınlarını etkilemesi ve Osmanlı anayasacılığına zemin hazırlaması da söz konusudur. 1876 Anayasası'nda hükümdarın yetkilerinin tam olarak kısıtlanamadığı ve egemenliğin yine ona ait olduğu bir gerçektir. Ancak hemen şunu da belirtmeliyiz ki, daha önceden egemenlik hakkını gelenek ve dinsel kaynaklardan alan Padişah, artık bu hakkı yazılı bir anayasadan almaktadır. Başka bir deyişle, padişahın egemenliği ancak anayasa ile yasal hale gelmektedir.[97]

Bu dönemde Anayasal gelişmenin dışında dikkati çeken diğer gelişmelerden birisi de işçi eylemlerindeki artış olmuştur. Bu dönemin işçi eylemleri XIX. Yüzyılın ortalarından başlayarak, Osmanlı Devleti'nde görülen sanayileşme ile birlikte artan işçi sayısına paralel olarak hızlı bir artış göstermiştir. 15-16 saati bulan iş günü, çalışma ve sağlık koşullarının uygunsuzluğu ve çok düşük olan ücret düzeyi, yeni yeni oluşan Osmanlı işçi kesiminde kısa sürede en etkili direniş yolu olarak işbırakımını (grev) keşfetmelerine yol açmıştır. Bugünkü anlamıyla ilk grev 1872'de Tersane işçileri tarafından yapılmıştır. Bu grevi I. Meşrutiyet

[88] Baykal, *a.g.m.*, s.82.
[89] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.100.
[90] Karal, Osmanlı…, C.VIII, s.104-110.
[91] Kayalı, *a.g.m.*, s.1255.
[92] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.99.
[93] a.g.e., s.112.
[94] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.101.
[95] Baykal, *a.g.m.*, s.52-59.
[96] Tanör, Osmanlı-Türk…, s.101.
[97] a.g.e., s.103-107.

dönemine kadar çeşitli iş kollarında düzenlenen 100 kadar grev izlemiştir. İlk işçi örgütleri de bu dönemde kurulmuştur. Bunların içinde ilki 1871'de kurulan "*Ameleperver Cemiyeti*", en önemlisi ise 1895'de kurulan ve yurt dışında da çalışmalar yapan "*Osmanlı Amele Cemiyeti*"dir.[98] Ancak baskı yönetiminin giderek ağırlaştığı 1880'i izleyen yıllardan 1908'e kadar ki dönemde iş bırakımı eylemleri çok seyrekleşmiştir. Zaten Abdülhamit döneminde grev sözcüğü sansürlenmiş olduğu gibi, işçilerin 1908 öncesinde greve gitmeleri yada sendika kurmaları "*hatır ve hayale gelebilir bir şey*" değildir.[99]

Meşrutiyet döneminin basın ve yayın hayatı 1876 Kanun-i Esasi'nin 12.mad. göre düzenlenmiştir. Bu madde, "*Matbuat kanun dairesinde serbesttir*" hükmünü getiriyordu. Bir önceki dönemin keyfi uygulamaları göz önüne alınırsa, bu ileri bir adım sayılabilirdi. Hatta 1876 Kanun-i Esasi'nin ilk andaki özgürlük ortamı basında da hissedilmiş, sürgün yada hapisteki gazeteciler işlerinin başına dönmüşler, basında canlı bir ortam ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mithat Paşa Anayasaya uygun yeni bir basın yasası çıkarmak için çalışmalara başlamış ve 1877'de mizah gazete ve dergilerinin yasaklanmasını öngören hükümlerin olmadığı bir Matbuat Kanunu kabul edilmiştir. Ancak bu kanun padişahça uygulamaya konmamıştır. Zaten çok geçmeden I. Meşrutiyet dönemi de sona ermiştir.[100]

I.Meşrutiyet'e başka bir açıdan bakıldığında, Batıdakilerden farklı olarak, iktidara ortak olunmasını sağlamaktan ziyade, devlet görevlilerinin halka zulmetmeden, hukuk kurallarına uygun bir şekilde hareket etmelerini de sağlamak amacı taşıdığı görülebilir. Bu nedenle I. Meşrutiyet demokratikleşmeden ziyade, hukuki bir yönetim kurmayı amaç edinmiştir. Bu yönüyle "*I. Meşrutiyet siyasiden çok hukuki, anayasaldan çok idaridir*"[101] denebilir.

Tüm bunlardan başka, Kanun-i Esasi etkileri günümüze kadar devam eden toplumsal bir heyecan ve beklentinin de ilk tohumlarını atmıştır. Şöyle ki Kanun-i Esasi Tunaya'nın deyişiyle, Mithat Paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardır. O gün başlayan ve günümüze kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hakim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceği ve toplumsal-siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüzyılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını göstermiştir, ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığı ve gelişmeler doğurduğu da[102] belirtilmelidir.

---

[98] Mehmet Şehmus Güzel, "*Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri*", C.D.T.A., C.7, s.s.(1848-1876), s.1850.

[99] Mesut Gülmez, "*Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839 1919)"*, T.C.T.A., C.3, s.s.(792-802), s.794.

[100] Kabacalı, *a.g.m.*, s.611; Gevgilili, *a.g.m.*, s.207; Yayla, *a.g.m.*, s.955.

[101] Yıldızhan, Yayla, "*Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı*", T.C.T.A., C.IV, s.s.(948-952), s.951.

[102] İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", T.C.T.A., C.IV, s.s.(953-960), s.955; İhsan Güneş, İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918), Ankara, 1993, s.172.

İlanında ordunun etkisi görülen 1876 Kanun-i Esasi, her ne kadar, dış etkenlerinde etkisiyle ortaya çıkmışsa da, bu durum sadece dış etkenlerin bir zorlaması veya bir özenti olarak değerlendirilmemelidir. I. Meşrutiyet, bir sonuç olarak, Lale Devri'nden itibaren başlayan modernleşmenin bir sonucu olarak da görülmelidir.

Tüm bunların yanında, I. Meşrutiyet, devlete, padişahla birlikte sahip çıkan, artık devlet sadece sana ait değil, bu devlet bizim de devletimizdir diyen ve halk içinden çıkıp yetişen bürokrasinin, yönetime ortak olma isteğinin ve devleti iyice sahiplenmesinin bir sonucu olarak da kabul edilebilir.

4. SONUÇ

"Devlet nasıl kurtulur?" bu soru, özellikle temel sorunları Devleti kurtarmak olan Osmanlı aydınlarının ortaya attıkları ve tartıştıkları bir konu olup, Türk insanını yüzyıllar boyunca uğraştırmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme çabalarının bir nedeni olarak ortaya çıkan bu sorunun, Osmanlı Devleti modernleşme süreci içindeki cevabı, Osmanlıcılığa dayanarak, Kanun-i Esasi ve parlamentoya dayalı bir hukuk devleti kurmak olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme süreci, başka bir deyişle, devleti kurtarabilme süreci aynı zamanda bir hukuk devleti olma ve demokratikleşme süreci ile iç içe yaşanmış, modernleşme ile demokratikleşme süreci birbirine paralel ve etkileşim içerisinde bir seyir izlemiştir.

Bu bağlamda, Türkiye'deki Anayasal ve demokratik gelişim ile Batı'daki gelişmelerin birebir kıyaslanması doğru değildir. Çünkü bu sürecin Türkiye'deki başlama gerekçesi, aşamaları ile Batı'daki süreç arasında oldukça önemli farklar vardır. Batı'da birçok sosyo-ekonomik nedene bağlı olarak gelişen ve halkın bizzat içinde bulunduğu demokratikleşme süreci, Türkiye'de modernleşmenin zorunlu olarak yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşmesinden dolayı, onunla iç içe bir seyir izleyen demokratikleşme süreci de benzer bir yöntemle geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bu sürecin olmazsa olmazı olan halk, Türkiye'de bu sürecin belirlenmesinde ve geliştirilmesinde hep arka planda kalmıştır. Bu durumda, Türkiye'de bir çok demokrasi geleneğinin yerleşmesini ve gelişmesini önlemiş, Türkiye'deki demokratikleşme süreci her dönem bir çok kez kesintiye uğramıştır.

Anayasal bir devlet olmanın ilk deneyiminin kazanıldığı ve böylelikle Cumhuriyet tarihine olumlu ve olumsuz bir çok miras bırakan I. Meşrutiyet dönemi, bu anlamda çok önemli olup, her zaman incelenmeye değer bir nitelik taşır.

5. KAYNAKLAR

Akşin, S., 1997, "Siyasal Tarih (1789-1908)", Türkiye Tarihi, C.III, 5. Basım, İstanbul, s.s.(77-188).

Aldıkaçtı, O., 1978, Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, 3. Baskı, İstanbul.

Armaoğlu, F., 1997, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara.

Arsel, İ., 1993, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, İstanbul.

Baykal, B. S., "93 Meşrutiyeti", Belleten, C.IV, Sayı: 21-22, Ankara, 1942, s.s.(45-83).

Belge, M., "Dünya Anayasal Tarihinde Özgürlük ve İktidar Dengesi

Amerikan Anayasal Geleneği", C.D.T.A., C.I, s.s.(52-54).

Berkes, N., 1965, İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz, 2. Baskı, İstanbul.

……..., Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara.

Cem, İ., 1982, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 8. Baskı, İstanbul.

Çavdar, T., 1999, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, 2. Baskı, Ankara.

Dönmezer, S., 1964,Basın Hukuku, C. I, İstanbul.

Engelhardt, 1999, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul.

Ertan, T. F., 1995, "Osmanlı Devleti'nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanun-ı Esasi'si)", H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 12, Sa.:1-2, s.s.(98-120), Ankara.

Gevgilili, A., "Türkiye Basını", C.D.T.A., C.1, s.s.(202-228).

Gülmez, M., "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", T.C.T.A., C.3, s.s.(792-802).

Güneş, İ., 1993, İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918), Ankara.

İğdemir, U., 1937, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara.

Kabacalı, A., "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", T.C.T.A., C.3, s.s.(607-616).

Karal, E. Z., 1977, Osmanlı Tarihi, C.VII, 2. Baskı, Ankara.

……..., 1983, Osmanlı Tarihi, C.VIII, Ankara.

……....., 1982, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara.

Karpat, K., 1996, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul.

Kayalı, K., "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.5, s.s.(1250-1258).

Kışlalı, A. T., 1993, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma, 2. Baskı, Ankara.

Kili, S.– Gözübüyük, Ş., 2000, Türk Anayasa Metinleri, 2. Baskı, İstanbul.

Kili, S., 1986, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", T.S.H.G., İstanbul.

Kodaman, B., 1980, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları", Millî Kültür, Haziran, s.s.(23-33).

Koloğlu, O., "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", T.C.T.A., C.1, s.s.(68-93).

Kubalı, H. N., 1962, Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İstanbul.

Kuran, A. B., 2000, Inkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler, 2. Baskı, İstanbul.

Lewis, B., 1984, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev.Metin Kıratlı, Ankara.

Mardin, Ş., "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", T.C.T.A., C.II, s.s.(342-351).

……., "Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri", T.C.T.A., C.VI, s.s.(1698-1701).

Oğuz A., 2003, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlık Anlayışının Değişmesi Açısından Abdülaziz'in Hal'i ve Meşrûtiyetin İlanı" , 60. Yılında İlim

ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan, Yay.Haz.: E. Semih Yalçın, s.s.(484-489),Ankara.

……., 2003, I. Meşrutiyet Meclisi Umumî'sinin Açılışı, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Okandan, R. G., 1949, Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi, İstanbul.

…….., 1959, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, 3. Baskı, İstanbul.

Onar, S. S., (1966), İdare Hukukumuzun Umumî Esasları, C.3, İstanbul.

Ortaylı, İ., "Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar", T.C.T.A., C.VI, s.s.(1702-1703).

……..., "Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet", T.C.T.A., C.IV, s.s.(953-960).

Öz, M., 1997, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar, İstanbul.

Özüçetin, Y., 2004, "Egemenliğin, Demokratik-Millî Hakimiyete Dayanması ve Yeni Türk Devleti'nde Görünümü", G.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Sa.: 1, Dön.: Mayıs, s.s (1-7), Ankara.

……., 2002, "Türkçülük", Türk Yurdu, C.22, Sa.: 173, s.s.(6-13), Ankara.

Sabuncu, Y., "Dünya Anayasal Tarihinde Özgürlük ve İktidar Dengesi, Fransız Anayasal Örneği", C.D.T.A., C.I, s.s.(52-53).

Sander, O., 1994,Siyasî Tarih, C.I, 3. Baskı, Ankara.

Savcı, B., 1966, "İktidarın Rejim Uygulamaları Üzerine Bazı Görüşler", A.Ü.S.B.F. Dergisi, C.XXI, No:3, Ankara.

Soysal, M.-Sağlam, F., "Türkiye'de Anayasalar", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.I, s.s.(18-52).

Sungu, İ., "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.s.(777-857).

Tanilli, S., 1996, Devlet ve Demokrasi, 8. Baskı, İstanbul.

Tanör, B., 1992, Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul.

Teziç, E., 1976, 100 Soruda Siyasî Partiler, İstanbul.

Toprak, Z., "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", T.C.T.A., C.4, s.s.(973-976).

Tunaya, T. Z., 1996, Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 2. Baskı, İstanbul.

……., "1876 Kanun-I Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", T.C.T.A., C.I, s.s.(27-39).

Turhan, M., 1997, Anayasal Devlet, Ankara.

Türköne, M., 1991, Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ. H., 1982, Osmanlı Tarihi, C.III, 2. Kısım, Ankara.

……...,1983, Osmanlı Tarihi, C.III, I. Kısım, 3. Baskı, Ankara.

Üçok, C., 1955, Siyasî Tarih Dersleri, 3. Baskı, İstanbul.

Ülken, H. Z. "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.s.(757-775).

Ülman, H., 1973, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş, 2. Baskı, Ankara.

Yayla, Y., "Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı", T.C.T.A., C.IV, s.s.(948-952).

……, "Sansür", C.D.T.A., C.4, s.s.(954-958).

Yılmaz, M., 2000, "Siyaset ve Demokrasi", KÖK Araştırmalar, C.II, Sayı: 1, Ankara, Bahar, s.s.(73-87).

Zürcher, E. J., 1995, Millî Mücadelede İttihatçılık, 2. Basım, Çev.: Nüzhet Salihoğlu, İstanbul.